

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЦИБУЛЕНКО Геннадій Володимирович

**КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ
XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

08.01.04

~~07.00.01~~ - історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1997

№. 38 484

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України та слов'янських народів Херсонського державного педагогічного інституту.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор
ДАРІЄНКО Василь Миколайович

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор
КРУТИКОВ Володимир Володимирович

кандидат історичних наук, доцент
НІКЕЛЄВ Олександр Федорович

Провідна установа — **Харківський державний університет**

Захист відбудеться "22" листопада 1997р.
о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д.03.01.15 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук при Дніпропетровському державному
університеті (320050, м. Дніпропетровськ, пров. Науковий
'13, кор.1, аудиторія 307)

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "22" вересня 1997 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук, доцент

Тутік Л.С.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00737949 (\$)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Заідеологізовані дослідження кооперативного розвитку в радянській період призвела до замовчування, або поверхового вивчення проблеми. Особливо це стосується кредитної кооперації, що вважалася куркульською, капіталістичною, а отже, нездатною вирішувати завдання по сприянню соціалістичному будівництву. Проте це була найчисельніша і одна з найбільш фінансово забезпечених форм кооперативного руху. Лише дослідження останнього часу тільки започаткували об'єктивне вивчення цього явища в усій його розмаїтості.

Саме тому особливої актуальності набуває вивчення досвіду кооперативного будівництва в окремих регіонах України, у яких економічні, соціальні, культурні, географічні, психологічні та історичні чинники накладали свій відбиток на інтенсивність, специфіку, методи та орієнтири кооперативного процесу, його господарсько-фінансову спрямованість.

Урахування цього конкретно-історичного досвіду може бути використано при коригуванні сучасних реформ відповідно до місцевих традицій та при розробці регіональних економічних програм. Організація фінансово-виробничої і комерційної роботи кредитними кооперативами, той досвід, що набуло селянство через них в умовах переходу до товарного виробництва, приватної власності, ринкової системи, апробовані історією і повинні бути враховані на сучасному етапі. Увесь же потенціал кредитної кооперації, підтверджений випробуваннями еволюційних, реформаційних та революційних зрушень кінця XIX - початку XX ст., може стати передумовою успішного переходу селянства до нових соціально-економічних умов життя на сучасному етапі. Це особливо важливо в умовах реформування аграрного сектора і змін соціально-психологічної свідомості селянства, що є одним з найскладніших завдань. Таким чином, радикальна реорганізація аграрного сектора

економіки, що виступає визначальним в Україні, залишається найбільш складною сферою впровадження реформаторських заходів. Саме тому доведені історією мобільність, гнучкість та соціально-економічна спрямованість кредитної кооперації на захист прогресивної частини селянства, що виявилася здатною не тільки пристосовуватися до найскладніших умов, а й нарощувати свій потенціал, набувають практичного значення.

Предметом дослідження стали соціально-економічні чинники розвитку кооперації, її діяльність по захисту економічних та соціальних прав селянства в умовах переходу до ринкових відносин і державна політика щодо кооперативного руху.

Об'єктом дослідження обрано кредитну кооперацію півдня України кінця ХІХ - початку ХХ ст., її структурні зміни, розвиток кооперативів першого і другого ступенів та регіональних кооперативних об'єднань, фінансово-виробничої структури і комерційної діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють Херсонську, Миколаївську, Одеську, Кіровоградську та частково Дніпропетровську області, які займають одну п'яту площі сучасної України. В обраний період вони склали територію Херсонської та Дніпровського повіту Таврійської губернії. Ця територія мала адміністративну єдність і фінансову підпорядкованість відділенням державного банку, що діяли в губернії. Цей регіон також характеризувався господарською спорідненістю і тяжінням до чорноморських портів. Усе це дає можливість розглядати визначену територію як єдиний кооперативно-господський комплекс, на базі якого можна визначити загальні і специфічні риси кооперативного руху.

Хронологічні межі охоплюють період з 70-х років ХІХ ст. до кінця 1920 року. Початок дослідження зумовлений виникненням перших ощаднопозичкових товариств і зародженням системи кооперативного дрібного кредиту, що в подальшому була використана державою для впровадження сприятливих умов переходу селянства до товарно-грошових

відносин та приватновласницького землеволодіння. 1920 рік, кінцева дата, зумовлений знищенням кооперації радянською системою як структури, що не відповідала своїми організаційно-економічними засадами принципам воєнного комунізму і радянської системи взагалі.

Ступінь наукової розробки проблеми. Незважаючи на велику кількість праць з історії кооперації, обрана тема належить до числа маловивчених. Значною мірою цьому сприяла певна ідеологічна спрямованість у підходах до вивчення кооперативного руху.

Першу групу праць складають дорадянські видання. Значення їх полягає в наявності багатого фактичного матеріалу, що надає їм рис джерел. До того ж автори досить часто були не тільки теоретиками і дослідниками, але і практиками кооперації, що робить їх свідчення ще більш цінними.

Серед дорадянських досліджень можна виділити декілька напрямків, які різнилися характером погляду на соціально-економічну сутність кооперації. До першого можна віднести праці С.В.Бородаєвського, М.М.Катаєва, Ф.Г.Тернера і В.Хітрово¹, які відстоювали необхідність державного регулювання розвитку і діяльності кооперації. Це зумовлювалося, на їх думку, необхідністю підтримки селянських господарств і ступенем відсталості села та потребою збереження соціально-економічної стабільності на селі і в державі.

Представники ліберальної течії - А.Н.Анциферов, О.Є.Кулижний С.М.Прокопович, В.Ф.Тотоміанц - уважали кооперацію запорукою вирішення соціального питання - рятування селянства². Розуміючи гостроту аграрної кризи,

1. Бородаєвський С.В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества. - СПб., 1906; Катаев Н.М. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. - М., 1902; Тернер Ф.Г. Крестьянский кредит // Вестник Европы. - 1899. - №1; Хитрово В. Сельский краткосрочный кредит // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1886. - №15-17, 20.
2. Див.: Анциферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России. - Харьков, 1903; Кульжний А.Е. Деревенская кооперация. - М., 1911; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. - СПб., 1903; Тотоміанц В.Ф. Кооперация в русской деревне. - М., 1912.

вони вбачали в кооперації механізм запобігання революційного вибуху. Ці дослідники підкреслювали роль кредитної кооперації в боротьбі з торговельно-лихварським капіталом, в агрокультурному і технічному переобладнанні селянських господарств, у культурно-просвітницькій роботі.

Дослідники С.Л.Маслов, М.І.Туган-Барановський, М.Л.Хейсин¹, як і представники ліберальних поглядів, не бажали визнавати капіталістичної суті кооперації, вбачаючи в ній базову структуру кооперативного соціалізму. Вони виступали апологетами захисту кооперативного руху від впливу ідей пролетарської класової боротьби, яка, без сумніву, мала б руйнівний характер для кооперації.

У 20-ті роки з початком в історіографії кооперації радянського періоду друкуються бібліографічні видання². У них було зібрано праці з питань кооперації, що стало підсумком усієї попередньої роботи в галузі теоретичного осмислення цього явища. Окреме місце посідають праці, у яких висвітлено кооперативний рух в Україні³. У цілому у вищеназваних працях досить повно описано виникнення і розвиток кредитної кооперації, головні етапи становлення її структурних підрозділів, зібрано значний фактичний та статистичний матеріал. Водночас у них мало аналізу економічної діяльності кредитних установ, більшість публікацій носить переважно описовий характер.

На початку радянського періоду було здійснено спробу проаналізувати соціальний склад кредитної кооперації і визначити її місце в економічному розвитку капіталістичних

1. Маслов С. К теории кооперативного кредита. - М., 1905; Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1916; Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России (исторический очерки современного положение) 1-е и 2-е издания. - Пг., 1918, 1919.
2. Меркулов А.В. Издания Центросоюза за 25 лет (1898-1923). Систематический указатель. - М., 1924; Гриценко И.Ф., Меркулов А.В. Систематический указатель русской литературы по кооперации 1856-1924 гг. - М., 1925.
3. Осипов Н.О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1887; Иванченко Е.А. Образование Бердянского Союза ссудо-сберегательных и кредитных товариществ // Вестник сельского хозяйства. (Приложение). - 1902. - №14, 18; Шевченко Е.П. Кредитная кооперация на Юге России // Хуторянин. - 1910. - №45, 47, 48; Пожарський П. Нарис історії української кооперації. - К., 1919.

відносин¹. Нові дослідження вже базувалися на заідеологізованих підходах до кооперативного руху. Значний внесок у вивчення кооперації, у тому числі і кредитної, зробив О.В.Чаянов². Він розкрив загальні принципи розвитку кооперації, дав глибокий теоретичний аналіз цього явища як головного, на його думку, чинника розвитку селянського господарства в умовах соціалістичної системи.

Із знищенням кредитної кооперації в Радянському Союзі вивчення цього явища не цікавило радянських істориків. Відновлення інтересу до цієї теми відноситься до середини 60-х років, коли кредитній кооперації почали надавати уваги³. З'явилися перші роботи, у яких висвітлювалася роль кредитної кооперації в розвитку капіталістичних відносин у селянських господарствах України⁴. Заідеологізованість підходів до вивчення кооперації сприяла тому, що її розглядали як знаряддя панування на селі куркульства, як механізм, що був нездатним захистити селянські маси. Відзначаючи певний прогресивний вплив кредитної кооперації на селянство, дослідники під тиском існуючих ідеологічних догм уважали її суто капіталістичною установою, що сприяла тільки розшаруванню селянських мас

1. Любченко П. Сільськогосподарський кредит і кредитна сільськогосподарська кооперація // Сільський господар. - 1924. - №16; Одинцов О.В. Двадцять п'ять років сільськогосподарської кредитної кооперації. - Харків, 1927; Дешко Є. Кооперація на Україні. - Харків, 1927; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації (історико-статистичний нарис). - К., 1928; Гриценко І.Ф. Социальный состав членов кредитных сельскохозяйственных товариществ. - Л., 1926; Выгодский С.Л. Сельскохозяйственный кредит в дореволюционной России: опыт экономического анализа финансирования хлопководства, льноводства и свекловодства. - М., 1931.
2. Чаянов А.В. Избранные произведения. - М., 1989; Його ж. Избранные труды. - М., 1991.
3. Вдовин В.А. Создание сельских ссудо-сберегательных товариществ в России // Вестник Московского университета: Серия IX: История. - 1964. - № 2; Першин П.Н. Аграрная революция в России: От реформ к революции. - М., 1966. - С. 139-169; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. - М., 1969; Кабанов В.В. Кооперация как канал взаимодействия различных социально-экономических укладов (к вопросу о роли кооперации в социально-экономической структуре России) // Вопросы истории капиталистической России. - Свердловск, 1972. - С. 100-108.
4. Гайдай Л.І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. - 1977. - №4; Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины (к. XIX - н. XX вв.). - К., 1976.

і формуванню сільської буржуазії.

Значний внесок у вивчення кредитної кооперації за радянських часів зробив А.П.Корелін¹. У його працях подано аналіз її структури. Розкривши механізми створення, виявивши тенденції генезису кредитних кооперативів і їх спілок, проаналізувавши соціальний склад товариств і специфіку позичкової діяльності, дослідник, залишаючись у тенетах традиційних підходів до розгляду кооперативного руху, зумів виявити головні напрямки розвитку кредитної кооперації в загальноросійському масштабі.

Окреме місце посідають праці вчених української діаспори². У цих дослідженнях було зроблено глибокий аналіз головних чинників та тенденцій кооперативного руху. Фундаментальні оцінки місця кооперації в аграрних перетвореннях ґрунтуються на багатоплановому матеріалі. Роботи містять також значну інформацію про діяльність кооперації в часи революції і змагань за національну незалежність. Проте переважання фактичного матеріалу узагальнюючого характеру не дозволило авторам визначити особливості розвитку кооперативного руху в регіонах, а зосередженість переважно на соціально-політичних аспектах залишила поза увагою багатопланову господарську діяльність кооперації у цей період.

З 1991 року з'явилося ряд досліджень кооперативного руху, що ґрунтувалися на нових підходах, позбавлених упередженого ставлення. У дисертаційному дослідженні І.П.Прокопенко³ розглядається кооперація в суспільно-політичних перетвореннях

1. Корелін А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX в. - М., 1988; Його ж. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX - начале XX века // История СССР. - №4.
2. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - Прага, 1925; Його ж. Теорія і практика кооперативного кредиту. - Прага, 1925; Іванюк І. Кредитова кооперація на Україні // Праці Українського наукового інституту. - Т. IX. - Серія економічна. - Кн. 3. - Варшава, 1933; Піснячевський Д. Від капіталізму до кооперативізму. - Париж, 1945; Мартос Б. Українська державність і кооперація - спогади про 1917-18 роки // Господарсько-кооперативне життя. - Авсбург, 1947. - Листопад; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.
3. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 - поч. 30-х р. XX століття): Дис... канд. іст. наук. - К., 1992.

в Україні, подано аналіз програмних положень різних партій відносно кооперативного руху. У праці І.І.Бутенко¹ аналізується специфіка і форми кооперативного будівництва, а також вплив кооперативів на перехід селянства до товарно-грошових відносин. Тут також розглянуто конфлікти в кооперативному русі та його місце в національному відродженні на Півдні. Але увага приділяється переважно сільськогосподарській кооперації. Кредитна розглядається узагальнено, без детального аналізу її фінансово-комерційних, виробничих та структурно-організаційних аспектів існування.

Значне місце у дослідженнях кооперації посідає монографія В.І.Марочки². У ній розглядаються етапи розвитку кооперативних установ різних ступенів та кооперативної думки, здійснено аналіз теоретико-дослідницької спадщини М.І.Туган-Барановського. Автором досліджується вплив кооперації на входження селянських мас у систему товарно-грошових відносин, її роль у національно-визвольному русі, погляди кооператорів на концептуальні принципи кооперативного будівництва та аналізуються головні чинники і принципи протистояння двох лідируючих кооперативних центрів у Харкові й Києві.

Ряд досліджень узагальнюючого характеру вийшло в Росії. У роботі Є.Ю.Болотової³ висвітлюється боротьба кооперативного руху за поширення своїх прав і створення законодавчої бази кооперативної системи, зроблено аналіз відносин кооперативних установ і держави. У монографії Л.Є.Файна⁴ переосмислюється місце кооперації в соціально-економічному і політичному житті селянства, аналізується генезис ленінської кооперативної політики.

-
1. Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація півдня України другої половини XIX - початку XX століття: Дис... канд. іст. наук. - Херсон, 1994.
 2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995.
 3. Болотова Е.Ю. Создание общекрестьянского законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. - 1917 г.): Автореферат дис... канд. іст. наук. - М., 1991.
 4. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994.

Таким чином, аналіз історіографії з питань кредитної кооперації показує, що зроблено тільки перші кроки у дослідженні окремих питань: загальні принципи розвитку та структурні зміни фінансової системи, посередницька діяльність у загальному плані, формування центральних установ, їх участь у кооперативному русі та політичній боротьбі часів революцій та громадянської війни.

Джерельна база дисертації. Джерельною базою дисертації є широкий масив документів і матеріалів, які можна поділити на три групи. До першої належать архівні документи, що містяться у Державних архівах Кіровоградської (ДАКО), Миколаївської (ДАМО), Одеської (ДАОО), Херсонської (ДАХО) областей. По-перше, це документи відділень державного банку (фф. 7 ДАКО, 48, 53 ДАМО, 195 ДАХО), губернського комітету у справах дрібного кредиту (ф. 196 ДАХО), земської каси дрібного кредиту (ф. 15 ДАКО), канцелярій Новоросійського і Бессарабського генералгубернатора та Одеського градоначальника (фф. 1, 2 ДАОО). Ці установи займалися організацією, фінансуванням і контролем кредитних кооперативів. По-друге, документи кооперативних установ різних ступенів: кредитні та ощадно-позичкові товариства, Одеська, Миколаївська, Єлизаветградська, Олександрійська, Херсонська, Великоолександрівська та Тираспольська кредитспілки, Сільськогосподарська секція при Миколаївському губернському кооперативному Союзі, Одеська рада обласних кооперативних з'їздів (зосереджені у вищеназваних фондах та фф. 53, 54, 68, 334, 407, Р-345 ДАМО; 194, 197, 211 ДАХО; Р-4952, Р-5182 ДАОО; 477-484 ДАКО). У цих документах досить докладно відбито історію розвитку кооперації, етапи становлення, діяльність у фінансово-виробничій і посередницькій сферах. Висвітлено також боротьбу кредитної кооперації за свої права і права селянства у різні періоди початку ХХ століття, стосунки з державними установами, протиріччя у кооперативному русі,

соціально-економічні характеристики цього явища та різноманітні відомості про окремих діячів кооперації півдня України. Усього досліджено 30 фондів. Їх інформаційна насиченість неоднакова, що і визначило ступінь використання цих фондів.

До другої групи належать статистико-економічні видання загальноросійського і загальноукраїнського характеру та статистико-економічні огляди Херсонської губернії за 1895-1913 рр., що видавалися земством. У них наводяться дані про кількісні зміни в кредитній кооперації, структуру обігового капіталу і фінансово-економічну діяльність.

Третю групу джерел складають публікації з питань кооперативного кредиту у періодичних виданнях ("Южный кооператор", "Известия Одесского Союзкредита", "Вестник кооперативных союзов", "Вестник мелкого кредита", "Сільський господар" та інші). У них відбилися не тільки історичні та повсякденні оцінки подій кооперативного будівництва, а й також значний статистичний матеріал, що не знайшов відображення в узагальнюючих статистичних виданнях. У цій групі джерел зосередженої живі замальовки учасників кооперативного руху таких аспектів реального життя, щокі в інших документах не знайшли відображення.

Мета і завдання дослідження. Виходячи із стану історіографії, об'єкта, предмета і хронологічно-територіальних меж дослідження, на основі узагальнення та аналізу документальних джерел та публікацій з проблеми, дисертант визначив мету роботи - з'ясувати соціально-економічні і політичні чинники формування і розвитку кредитної кооперації на півдні України в кінці XIX - на початку XX століття., а також її роль у реформаційних змінах аграрного сектора, у входженні селянства до ринкової системи та в суспільно-політичне життя початку XX ст. Конкретизація даної мети знайшла свій вияв у таких завданнях:

- вивчити хід створення системи кредитних кооперативів

усіх ступенів на півдні України, вплив державної політики і роль у цьому процесі державних установ на місцях;

- показати місце кредитної кооперації в аграрній реформі початку ХХ ст. та її вплив на соціально-економічні зміни селянських господарств в умовах товарно-грошових відносин;

- дослідити діяльність кредитспілок щодо подальшого вдосконалення фінансово-виробничої і посередницької роботи, їх роль у боротьбі з великим капіталом та в інтеграції до ринкового простору селянських господарств;

- всебічно проаналізувати роботу місцевих кооперативних об'єднань по захисту соціально-економічних прав селянства в умовах перманентних змін форм влади, різних за соціально-політичною і національною орієнтацією, за часів національно-демократичної революції та змагань за збереження української державності;

- розкрити чинники пристосованості кредитної кооперації до різноманітних соціально-економічних і політичних умов, живучості і мобільності навіть при суцільній руйнації економіки.

Методологія та методи дослідження. Теоретико-методологічною основою стали принципи історизму, об'єктивності, системності, детермінізму та соціально-наукові принципи: проблемно-хронологічний, ретроспективний. У роботі дисертантом використано проблемно-тематичний метод комплексного аналізу подій, науково-діалектичний метод розвитку, загальнонаукові методи: аналізу, порівняння, синтезу, дедукції та індукції. Широко використано методи соціологічних досліджень під час опрацювання статистичних даних: статистичне групування, вияв кількісних залежностей між досліджуваними змінними, стандартизація.

Наукова новизна і практична значущість роботи полягає в тому, що вперше зроблено спробу виявити особливості розвитку кредитної кооперації Південного регіону в усій повноті на тлі загальних соціально-економічних зрушень періоду другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Подано оцінку розвитку

однієї з найважливіших форм кооперування - кредитних кооперативів, що виступали як структури концентрації капіталу, що було запорукою успіху реорганізації селянської сільськогосподарської сфери. Критично осмислюється досвід будівництва і фінансово-господарської діяльності кредитно-кооперативної системи в умовах пошуку рішення аграрного питання 1904-1920 років. Запропоновані автором погляди на кредитну кооперацію, її місце у кооперативному русі та аграрному реформуванні характеризуються новизною. Рекомендації щодо розвитку кооперативного будівництва в аграрному секторі економіки України, подані автором, ураховують місцеві особливості, загальні тенденції розвитку селянських господарств в умовах упровадження ринкової системи. У дисертації подано нові та уточнено відомі історичні факти, хронологію подій у кооперативному русі. Висновки та рекомендації зроблено з урахуванням сучасного рівня пізнання історичного досвіду. Головні положення і висновки, новий фактичний матеріал можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії регіону, українського селянства, підручників і навчальних посібників з історії України та краєзнавства, а також у монографічних дослідженнях з історії кооперації.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації було викладено і обговорювалися на науково-практичних конференціях ("Революция и Гражданская война 1917-1920 годов: новое осмысление". Симферополь, 1995; "Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє". Одеса 1995 та ін.), публікаціях автора, на засіданнях кафедри історії України та слов'янських народів Херсонського державного педагогічного інституту.

II. СТРУКТУРА Й ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів,

висновків, переліку джерел і літератури та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, хронологічні і територіальні межі роботи, проаналізовано ступінь вивченості теми, подано характеристику джерельної бази, сформульовано мету і завдання, а також наукову новизну та практичну значущість дослідження.

У першому розділі - "Розвиток кредитної кооперації в 1871-1915 рр." - досліджено, як відбувалося становлення в Херсонській губернії кредитної кооперації та її вплив на соціально-економічний стан селянства.

Розвиток ощадно-позичкових товариств на початку 70-х років XIX ст., штучно ініційований земствами у цілому не мав позитивних наслідків. Фінансова незабезпеченість селянства, відсутність фахівців, правова обмеженість розпорядженням власним майном звужували соціальну базу кооперації, посилюючи в ній панівне становище селянської верхівки. На 1900 р. у губернії діяло 10 кооперативів, які переважною більшістю були створені недавно і не стільки займалися позичковою діяльністю, скільки виконували функції зберігачів боргових розписок.

Перші кредитні товариства створюються в губернії 1900 року. Їх безпайовий принцип організації призвів до того, що вже на кінець 1903 р. їх чисельність у два рази перевищувала ощадно-позичкові, а кількість членів зрівнялася.

Соціально-аграрна криза змусила царизм розпочати реформи. В основу програми, розробленої С.Ю.Вітте, було покладено принцип державної підтримки кредитної кооперації, яка повинна була виконувати фундаторські функції соціально-економічного реформування селянського господарства¹. З прийняттям нового Положення у кооперативному будівництві на півдні України починаються радикальні зміни.

Автор зазначає, що на 1915 р. завершилося будівництво

1. Положение об учреждениях мелкого кредита 7-го июня 1904 года с объяснениями П.А.Соколовского. - СПб., 1904. - С. 11.

кредитних кооперативів першого ступеня. Їх чисельність становила 439 товариств і вони об'єднували 57,7% селянських господарств¹. У цьому процесі чітко простежується тенденція зростання ваги ощадно-позичкових товариств, які меншою мірою залежали від державного фінансування. На 1906 р. вони становили 8%, а у 1915 р. вони вже склали 21%. В Одеському повіті товариства цього типу становили 47,4%.

Державні інвестиції у кредитну кооперацію стали тим головним чинником, без якого її масове поширення було неможливим. Товариства досить швидко, завдяки організаційнотехнічній підтримці фінансових структур держави та активній роботі діячів кооперативного руху, серед яких представники інтелігенції і священнослужителі склали значну кількість, зуміли досягти фінансової стабільності, що забезпечило приватні надходження і захист селянства від розорюючих дій лихварського капіталу. На 1913 р. вони склали половину обігових капіталів, що робило кредитну кооперацію малозалежною від державного фінансування. У 1915 р. кооперація Херсонської губернії вже володіла капіталом у розмірі 25 млн. крб. На одного члена товариства припадало 87 крб., що висувало кооперацію губернії на третє місце щодо фінансового забезпечення в Україні після Таврійської та Катеринославської, де ці показники становили 179 і 107 крб. відповідно. Проте у Катеринославській губернії був нижчим рівень кооперативного охоплення населення.

Аналіз джерел дає можливість констатувати, що кредитна кооперація Херсонської губернії активно розгортала посередницьку роботу, лідируючи як в Україні, так і в цілому по Російській імперії. З 1906 р. розпочалася торгівля збіжжям і на 1910 р. цими операціями займалися 25% кооперативів. У цілому на посередництво у 1909 р. було виділено 587.681 крб.,

1. Підраховано за: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. - Пг., 1917. - С. 558-561, 564-567; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. - Херсон, 1915., Приложение. - С. 130-131.

що складало біля 10% обігових капіталів товариств¹. Консолідувавши свої зусилля, кредитні кооперативи за 1907-1911 роки добилися від фірм - виробників і торговців сільгосптехнікою - значних пільгових умов, що надало можливості забезпечувати селянство цією продукцією за значно нижчими цінами, розгорнути мережу кооперативних прокатних пунктів, які успішно конкурували з приватними і земськими².

Автор зазначає, що, стимулювавши кредитно-кооперативний рух, держава дуже швидко почала обмежувати діяльність товариств і особливо у банківсько-комерційній сфері. Сільськогосподарська орієнтація при формуванні товариств гальмувала інтеграцію до них ремісничко-торговельного прошарку населення. Місцева адміністрація прагнула посилити підпорядкування собі кредитних кооперативів і особливо з єврейським складом членів³. На противагу їм фінансові державні структури на місцях здійснювали цілу низку акцій щодо вдосконалення фінансово-організаційної роботи в товариствах. Спроби земств взяти на себе функції координуючих центрів не мали успіху, оскільки вони були сторонніми структурами для кооперативів.

У другому розділі - "Кредитна кооперація на етапі зародження і формування спілок кооперативів (1910-1916рр.)" - розглядається питання розвитку посередницьких і хлібозаставних операцій, що стали головним чинником виникнення спілок кредитних кооперативів - якісно нової кооперативної установи.

Факти свідчать, що найважливішою сферою діяльності кредитної кооперації на півдні України стали хлібозаставні операції. Засилля на зерновому ринку великого посередницького капіталу робило практично неможливим вихід селянства на

1. Підраховано за: Статистико-экономический обзор... за 1909 год. - Херсон, 1911. - Приложение. - С. 157, 164.
2. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 113-115; спр. 175, арк. 129; ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 192-194; ДАХО, ф. 211, оп. 1, спр. 1, арк. 285.
3. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 3195, арк. 1-4, 18; спр. 3202, арк. 1; ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 336.

нього. Відсутність коштів у селян і гостра потреба в них змушували їх продавати зерно за штучно заниженими цінами. Це давало посередницькому капіталу значні надприбутки.

Головним завданням у хлібозаставних операціях для кредитної кооперації стало витіснення з зернового ринку приватного капіталу. Перші кроки у цьому напрямку було зроблено у 1906-1909 рр. Вони показали, що для успішного здійснення цієї роботи товариствам потрібні додаткові кошти, власні зерносховища та прямі контакти з головними споживачами. На кооперативних з'їздах у губернії в 1910-1911 рр. було вироблено головні принципи торгівлі збіжжям. За умов незначної державної підтримки кооперативи переконалися, що не тільки здатні захистити селянство на ринку від посередницького капіталу, а й стати для нього реальним конкурентом.

У 1914 р. хлібозаставна діяльність кооперації зазнала нищівного удару. Державне фінансування цієї сфери скоротилося з 66% до 40%. Пасивність земств, які, здійснюючи заготівлю, перекладали цю роботу на приватних посередників, призвела до того, що в губернії спільний продаж зерна здійснювало лише 20,5% товариств, що перевищувало загальноросійський, який становив лише 16,3%. Кількість зерна, що здавали товариства, становила в повітах 3-10%, а в перекупників 50-80% від загальної кількості¹.

Проблеми із заготівлею зерна змусили державу залучити до цієї роботи кооперативи. На нараді інспекторів дрібного кредиту, що обслуговували кооперативи Херсонської, Подільської, Таврійської та Бессарабської губерній, було вироблено програму залучення до заготівлі зерна товариств з наданням їм фінансово-організаційної підтримки, залишаючи пріоритет за земствами, що викликало незадоволення кооператорів².

1. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38, арк. 3, 10-12.

2. Там же, арк. 2, 4, 15; ДАХО, ф. 194, оп. 1, спр. 1, арк. 242.

Автор зазначає, що активна робота по створенню кредитспілок розпочалася у 1909-1910 рр. на кооперативних з'їздах, що проходили у губернії. 1912 року кооперативи приступили до організації цих установ, які були необхідні для концентрації фінансово-організаційних можливостей. Ініціаторами, як правило, виступали товариства, що порівняно з іншими мали вищий фінансово-економічний потенціал. Реальне розгортання створення спілок стало можливим лише у 1915 р., коли царизм зрозумів, що без цих установ подальший розвиток кредитної кооперації неможливий, до того ж, це надало б можливості організувати хлібозаготівельну кампанію, що і стало головним стимулом позитивного рішення.

На кінець 1915 р. в Херсонській губернії зорганізувалися 4 кредитспілки: Одеська, Олександрійська, Миколаївська та Єлизаветградська, які об'єднали 70¹ кооперативів. На цей же період 1916 року їх чисельність зросла до 220 товариств, що складало 49,5% загальної кількості.

Кредитспілки вивели роботу кооперації на якісно новий рівень, особливо у галузі торгівлі. Наблизивши сільську кооперацію до промислово-торговельних центрів, вони зуміли залучити додаткові кошти міського населення, розширити інфраструктуру зернової торгівлі, започаткувати власну переробку сільгосппродукції та її реалізацію, минаючи посередників. Зростання економічного потенціалу кооперації Півдня, робота по створенню власного фінансового центру (розпочата у 1912 р.) посилили прагнення спілок до керівництва кооперативною політикою у регіоні без посередників, навіть кооперативних, що загострило стосунки з Московським народним банком (МНБ). Це загострення посилювалося після прийняття програми регіональної самостійності на з'їзді спілок півдня Росії в Ростові-на-Дону, у кінці 1916 р.², що позбавляло МНБ монополії у міжнародній торгівлі.

1. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 65, 93; спр. 270, арк. 160; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 3.
 2. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 12, арк. 16; спр. 55, арк. 237-245.

У третьому розділі - "Спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств в умовах соціально-економічних та політичних перетворень (лютий 1917 - 1920 рр)." - аналізується подальший розвиток спілок, удосконалення їх фінансово-виробничої діяльності і розгортання торгівлі та боротьба за відстоювання соціально-економічних прав селянства перед різними державними формуваннями.

Наведені у дослідженні факти надають можливості стверджувати, що демократизація, викликана революцією, активізувала кооперативне будівництво на півдні України. 1917 року створюється Херсонська кредитспілка, а 1918 Тираспольська та Великоолександрівська, які були потім поглинуті Херсонською та Одеською¹. На кінець 1919 р. завершилося спілкове будівництво у губернії. П'ять кредитспілок об'єднували 88,3% товариств. З іншого боку, революційні зрушення ускладнили консолідацію кооперативного руху. Національно-політичне протистояння викликало загострення стосунків у лавах кооператорів. Створення Одеської ради обласних кооперативних з'їздів (ОРОКЗ) на зборах 3-4 грудня 1917 р. в Одесі, де були представники спілок Херсонської, Таврійської, Подільської та Бессарабської губерній, посилює протистояння у лавах кооператорів. Це також ускладнило стосунки з центральними кооперативними структурами у Києві, які кооператори Півдня вважали регіональними², що було наслідком прагнення частини кооператорів губернії закріпити за ОРОКЗ статус самостійного кооперативного центру.

Прагнення кооперативних об'єднань у Києві централізувати кооперативний рух в Україні було розцінено певними колами кооператорів на Півдні як акцію обмеження їх самостійності.

-
1. Список кооперативних Союзів України на 1-ше січня 1919 р. - К., 1919. - С. VШ, 19; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 102-104, 226; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 67, 82, 87, 89.
 2. Южный кооператор. - 1917. - № 22-24. - С. 491-492; - 1918. - №1. - С. 24-25; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 100.

Це призвело до активізації створення відділення МНБ в Одесі, потреби в якому реально не існувало, адже вже діяв регіональний фінансовий центр¹. Причина такого кроку була у прагненні протиставити зазіханням Українського народного кооперативного банку на лідерство у фінансовій сфері іншу впливову кооперативну установу.

Як і раніше для кредитної кооперації головною сферою залишалася зернова торгівля. Її здійснення відбувалося як в умовах державної монополії, так і за умов вільної торгівлі. При змінах влад, що супроводжувалися повною заміною фінансово-грошової системи, кооперативи повністю втрачали власні капітали, потрапляючи в залежність від державних структур. Проте і державні формування, різні за соціально-політичною і національною орієнтацією, змушені були налагоджувати тісне співробітництво з кооперативами в організації хлібозаготівлі, надаючи їм перевагу перед приватним капіталом. Так, під час правління уряду Денікіна кредитспілки, виконавши держзамовлення на здачу 8 млн. пудів зерна, отримали кредит у 24 млн. крб. для вивозу за кордон 3 млн. пудів зерна. Для надання більшої організованості виходу на світовий ринок кредитспілки відрядили у країни Західної Європи і США кооперативну місію, мета якої полягала у налагодженні прямих контактів².

Значно гірше склалися умови хлібозаготівлі за часів уряду П.Скоропадського, коли було введено монополію на зернову торгівлю. Кредитна кооперація повинна була не тільки конкурувати з приватним капіталом, якому надавалася або повна, або часткова перевага, а й активно боротися за захист селянства від реквізицій, що здійснювали німецько-австрійські війська. У цих умовах кооператори Півдня виступили з

1. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 122; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 12, арк. 13, 16-19.

2. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 9; ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 10, 12, 14, 32, 33а; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 85-86, 96; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 196.

ініціативою створення такої системи зернової торгівлі, за якої б кооперативи отримували повний пріоритет, а держава брала б на себе функції фінансово-організаційної підтримки¹, що гарантувало захист інтересів селянства.

Найскладніші умови хлібної торгівлі для кооперації виникли з приходом у січні-лютому 1920 р. на південь України Червоної Армії і встановленням радянської влади. По-перше, загострилися стосунки між місцевими та загальноросійськими і загальноукраїнськими кооперативними об'єднаннями, що виявили намір брати участь у хлібозаготівлі. По-друге, кооперативи втрачали право власності на зібране збіжжя, нова влада не узгоджувала фінансово-організаційні питання хлібозаготівлі, що ускладнювало роботу кредитспілок. А з початком у серпні 1920 р. на Півдні реквізаційної кампанії "походу на куркуля"² прагнення кредитних кооперативів зберегти за собою сферу хлібозаготівлі стали марними.

Автор зазначає, що за даними документів кредитна кооперація на Півдні досягла значних успіхів у посередницько-виробничій сфері. Відбулася концентрація в її руках торгівлі головними видами сировини, підпорядкування споживчої кооперації. Було розгорнуто широкомасштабну роботу по створенню переробних заводів, магазинів, млинів, прокатних пунктів, ремонтних, гончарних та ткацьких майстерень. Кредитспілки на базі Одеської селекційної станції створили власний селекційний центр з мережею дослідницьких ділянок по всій губернії. Започатковувалася власна транспортна система та було створено на базі Одеської кредитспілки регіональний фінансово-виробничий центр³.

1. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 94, 156-157, 163; ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 167; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 32-33; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 119, 125-126.

2. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. - К., 1957. - С. 947-950, 965.

3. ДАМО, Ф. Р-345, оп. 1, спр. 45, арк. 47; ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 96, 145; спр. 12, арк. 50; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 186-188; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 98-99.

Із встановленням радянської влади на півдні України кооперація змушена була відстоювати свої та права селянства від зазіхань на їх власність. Політику радянських установ на місцях було спрямовано спочатку на використання кооперації, а потім на її знищення. Для цього вибиралися різні заходи: від стравлювання різних видів кооперації до репресій проти її лідерів. З виданням 10 серпня 1920 року декрету Раднаркому України “Про об’єднання всіх видів кооперативних установ” процес знищення кооперації набув “революційної законності”.

За результатами проведеного дослідження автор дійшов ряду **підсумкових висновків:**

1. Кредитна кооперація півдня України набула всеохоплюючого характеру тільки завдяки широкомасштабній фінансово-організаційній підтримці держави, що стало запорукою зростання її потенціалу і перетворення на найбільш масову та найвпливовішу організацію.
2. Процеси аграрного реформування початку ХХ ст. значною мірою ґрунтувалися на кредитнокооперативній системі, яка забезпечувала створення потрібного капіталу для захисту від лихварів та для виходу селянства на ринок як повноправного суб’єкта, захищаючи його від пануючого на ньому приватного капіталу і можливості розорення.
3. Основні принципи реорганізації аграрної системи Росії були започатковані С.Ю.Вітте, в основу програми якого було покладено економічні методи перетворення селянських господарств через систему кооперативів, які повинні були забезпечити органічне входження до системи ринкових відносин.
4. Кредитспілки стали тією формою кооперації, що гарантувала селянству на півдні України можливість витіснити посередницький капітал і концентрувати всю зернову торгівлю в її руках. Вони створювали умови, за яких відбувалася концентрація у значно ширших масштабах фінансового, організаційного та виробничого потенціалів. Нові установи забезпечували інтеграцію селянської кооперації до великих

торговельно-промислових центрів та залучення коштів міського населення, що збільшувало економічний потенціал кредитної кооперації.

5. Кредитна кооперація виявила свої унікальні можливості пристосування до різних політико-економічних структур та здатність зберігати і навіть нарощувати економічний потенціал в умовах глобальних криз, запорукою чого виступали працелюбність селянства і мобільність кооперативних установ.

6. Економічні чинники розвитку кооперації на півдні України зумовили формування єдиної кооперативної системи, створення фінансово-виробничого центру, що було виявом прагнення кооперації до незалежності від центральних кооперативних установ у галузі кооперативно-господарської політики. Така тенденція була пов'язана із зростанням економічного потенціалу кооперації у регіонах і бажанням самочинно координувати регіональну політику без втручання із ззовні. Цей сепаратизм був виявом економічної зрілості кооперації.

7. Державна політика часів революційних зрушень і громадянської війни (1917-1920 рр.) більшою мірою прагнула використати кооперацію у власних інтересах і нав'язати їй суцільну централізацію, що вступало у протиріччя з реальними планами кооперативних об'єднань у регіонах, які прагнули вбачати у державі структуру фінансово-технічної підтримки і взаємовигідного партнера. Стосунки центру і регіонів за вищеназваних умов призводили до конфронтації.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Кредитна кооперація Херсонщини в умовах перманентної зміни влад і соціально-економічних умов (1917-1922 рр.) // Сторінки історії. - Кн. 2. - Ч. I. - К., 1994. - С. 27-35.

2. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті селянства півдня України кінця XIX - початку XX ст. - Херсон: Константи, 1995. - 18 с.

3. Херсонский союз кредитных и ссудо-сберегательных товариществ в 1917-1920 годы // Кооперация как компонент

рыночных отношений: проблемы теории и истории. Межвузовский сборник научных трудов. - Выпуск I. - Иваново, ИВГУ, 1996. - С. 87-102.

4. Сепаратистские тенденции и национальный вопрос в контексте борьбы кредитной кооперации юга Украины за экономическую самостоятельность // Революция и гражданская война 1917-1920 годов: новое осмысление. Международная научная конференция (Материалы). - Симферополь: Крымский архив, 1995. - С. 107-109.

5. Кредитна кооперація - головний захисник інтересів селянства півдня України // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє. Міжнародна наукова конференція (Матеріали доповідей). - Одеса, 1995. - С. 204-206.

6. Вплив історичних знань на громадську позицію майбутнього вчителя // Актуальні проблеми професійної підготовки. Монографічний збірник. - Херсон, 1996. - С. 7-8.

7. Кредитна кооперація у процесі освоєння селянством ринкового простору Півдня України на початку ХХ ст. // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Міжнародна науково-практична конференція (Наукові доповіді). - Ч. I. - Херсон, 1997. - С. 169-172.

Tsybulenko G.V. Credit Co-operative System in the South of Ukraine at the end of the 19th - beginning of the 20th century.

Thesis for a Master's Degree in History. Shop: 07.00.01. History of Ukraine. Dnipropetrovsk, Dnipropetrovsk National University, 1997.

The author investigates socio-economic and political condition of credit co-operative system in the South of Ukraine at the end of the 19th - beginning of the 20th century.

Considers the stages of formation of credit co-operative societies of different levels, changes in their functional organiza-

tional structures and the role of co-operation in socio-economic transformation of the peasantry and its integration into market system, interrelation of state structures and co-operative movement at different stages.

The author undertakes an attempt to give impartial assessment of preconditions of development, guidelines of activity, the role of credit co-operation in protection of socio-economic interests of peasantry.

Цыбуленко Г.В. Кредитная кооперация на юге Украины в конце XIX - начале XX века. Диссертация (на правах рукописи) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет, 1997 г.

Автор исследует социально-экономическое и политическое положение кредитной кооперации на юге Украины в к. XIX - н. XX в. Рассматривает этапы становления кредитных кооперативов различных уровней, изменения их финансово-производственных структур и место кооперации в социально-экономической трансформации крестьянства при его интеграции в рыночную систему, взаимоотношение государственных структур и кооперативного движения на различных этапах.

Предпринята попытка объективно оценить предпосылки развития, основные направления работы, роль кредитной кооперации по защите социально-экономических интересов крестьянства.

Ключові слова: кредитні та ощадно-позичкові товариства, кредитспілки, внески, обіговий капітал, хлібозаставні операції.

Підписано до друку 25.06.1997 р. Об'єм 1,0. Формат 60x84/16

Друк ризографія. Папір офсетний.

Наклад 100пр. Зам. 35/66

Друкарня "Пілотні школи", 325000, м.Херсон, вул. Белінського 13.

433929

AB 38.487